

Követéses helynévismereti vizsgálatok Tépén

1. A helynévismeret tematikája szórványosan már a 20. század közepétől megjelenik a magyar névtudományi szakirodalomban (ehhez l. GYÖRFFY 2018: 75–79), szisztematikus vizsgálata azonban csak a 2010-es évektől valósult meg (l. pl. SZILÁGYI-VARGA 2017, 2018; E. NAGY 2021). Ennek okát leginkább talán abban láthatjuk, hogy a szinkron helynévkincs gyűjtése és a helynévhasználat kérdése újra a vizsgáldások középpontjába került. A helynévismereti felmérések ez idáig arra koncentráltak, hogy az adatközlők egy adott időben hány helynevet tudtak lokalizálni, esetleg mely helyneveket ismernek hallomásból az adott közösség tagjai. A vizsgálatok kiterjedtek az egyes generációk, valamint a nemek, néhány esetben pedig a településen élő különböző etnikumok, felekezetek közötti különbségekre és ezek okainak feltárására.

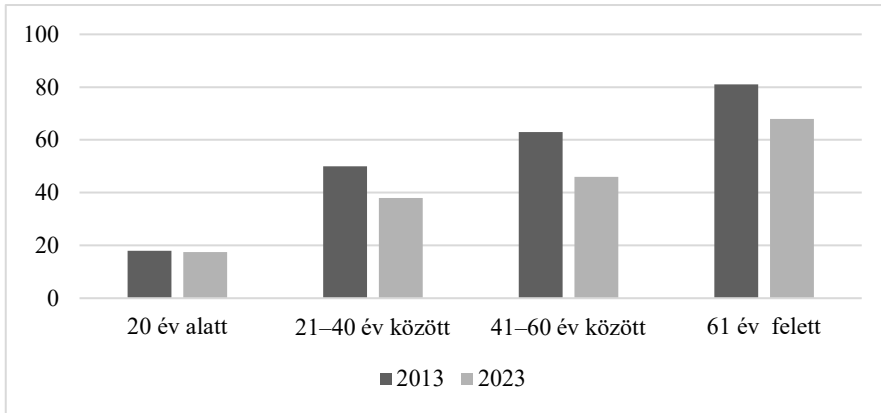
A kérdéskör további árnyalásához – egy új szempontot előhozva – E. NAGY KATALIN követéses vizsgálatai járultak hozzá. 2013-ban 24 lakossal Pród településen végzett helynévismereti felmérést, melyet 2019-ben, hat és fél évvel később megismételt a korábban megkérdezett 24 adatközlő közül 16 fővel. Az analízis elméleti alapja az a gondolat volt, hogy az ún. látszólagosidő- és valóságosidő-vizsgálatok segítségével meg tudjuk ragadni a helynévismeretben bekövetkezett egyéni és közösségi generációs változásokat (ehhez l. BODÓ 2013: 8–16, E. NAGY 2021: 120–133): a valóságos időben készített különböző helynévismereti felmérések eredményei ugyanis a látszólagosidő-vizsgálat során teszik láthatóvá az időben zajló folyamatokat, vagyis történeti változásokat. A valóságosidő-vizsgálatok során az első felmérést bizonyos idő múlva megismétlik; ennek kétféle módja van. Ha ugyanazoknak az egyéneknek a nyelvi viselkedését elemezzük különböző időpontokban, akkor panelvizsgálatot végzünk. Ha pedig nem ugyanazokkal az adatközlőkkel dolgozunk, hanem olyanokkal, akik az adott vizsgálat időpontjában azonos életkorúak (vagyis az első és a megismételt felmérés idején is az akkor éppen 18 évesek közül választunk adatközlőket), akkor trendvizsgálatról beszélünk. A kutatók különböző kritériumokat is megfogalmaztak annak érdekében, hogy a valóságos időből származó eredmények összevethetőek legyenek. Fontosnak tartják, hogy azonos változókat mérjünk, azonos alapsokaságból válasszuk az adatközlőket, illetve a módszerek azonosak vagy legalábbis egymással összemérhetőek legyenek. Emellett a két vizsgálat között legalább tíz évnek kell eltelnie (vö. BAILEY et al. 1991). Ötödik feltételként azt említhetjük, hogy a felmérésbe több generációt kell bevonni (l. ehhez BODÓ 2013: 55). A legmélyrehatóbb elemzést a trend- és a panelvizsgálatok kombinálásával végezhetjük el.

2. Jómagam 2013-ban készítettem helynévismereti vizsgálatot Tépe településen a lakosság 7%-ának a bevonásával (80 fő); ezt ismételttem meg 2023-ban. A népességcsökkenés miatt utóbb csupán 72 adatközlővel dolgoztam (ami ezúttal is a lakosság 7%-ának felel meg), s nők és férfiak közel azonos számban szerepeltek a felmérésben. A trendvizsgálat eredményeinek részletes elemzését a Magyar Nyelvjárások hasábjain adom közre (2023); itt csupán e kutatás rövid bemutatására vállalkozom, annak érdekében, hogy teljes képet kaphassunk a helynévismeret változásáról.

A helynévismereti átlagok tekintetében a 20 év alattiak csoportját kivéve (2013: 18%, 2023: 17,5%) mindenhol csökkenést tapasztalunk (l. az 1. ábrát). Míg a korábbi felmérés során azt láthattuk, hogy a 21–40 év közöttiek átlagosan minden második nevet tudták lokalizálni (50%), addig 2023-ban csupán valamivel több, mint a nevek harmadáról (38%) mondható ez el.

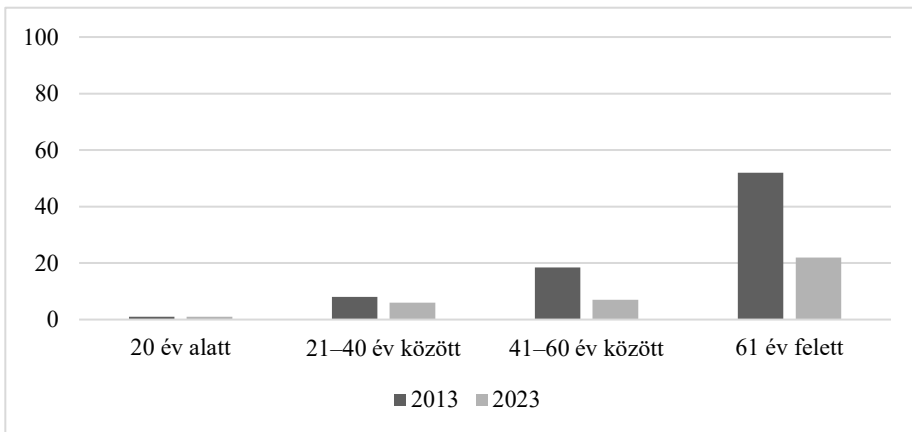
A harmadik (41–60 év közötti) generáció 2013-ban átlagosan az elnevezések 63%-át birto-
kolta, ezzel szemben 2023-ban ez a mutató 46%. A legidősebbek (61 év felettiek) 2013-ban
nagyon jó helynévismereettel rendelkeztek: átlagosan a nevek 81%-át ismerték, a mostani fel-
mérés során azonban csupán a nevek kétharmadát tudták átlagosan lokalizálni.

1. ábra: A névismeret átlagos mutatói korcsoportok szerint

A mindenki által ismert helynevek számának alakulása párhuzamba állítható a fentebb be-
mutatottakkal (l. a 2. ábrát). A 20 év alattiak körében mindkét felméréskor 1%-nyi, azaz 2-3
nevet ismert mindenki. A (21–40 év közötti) második korcsoportban 2013-ban az elnevezések
8%-át tudta minden adatközlő lokalizálni, 2023-ban pedig a 6%-át. A 41–60 év közötti tépei
megkérdezettek korábban a nevek 18%-ának voltak a birtokában, 2023-ban azonban már en-
nek kevesebb, mint a fele szerepelt minden adatközlő mentális térképén (7%). A legidősebb
generáció esetében igazán meglepő eltérést tapasztalunk: a 2013-as felmérés szerint minden
második nevet (52%-ot) ismerte mindenki, míg 2023-ban csupán minden ötödik elnevezést
(22%-ot) birtokolnak egyöntetűen.

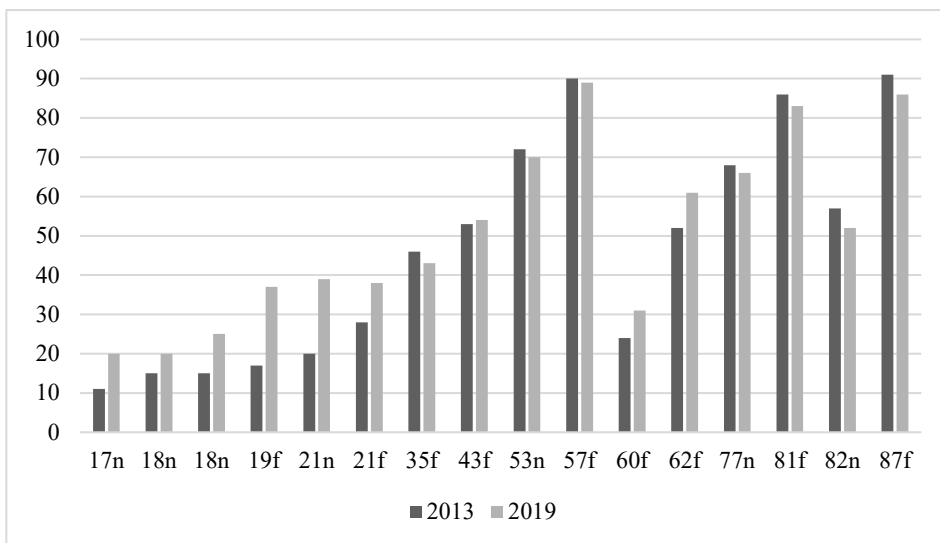
2. ábra: Az egyöntetűen ismert helynevek mutatói korcsoportok szerint

3. A tépei követéses vizsgálat során 11 olyan személlyel is elkészítettem a felmérést, akik korábban is részt vettek a kutatásomban. Eredményeim bemutatása előtt azonban érdemes összefoglalni a munkámat megelőző hasonló kutatás tapasztalatait.

3.1. E. NAGY KATALINnak Pródon – mint korábban említettem – 16 fővel sikerült megismételnie a helynévismereti felmérést (l. a 3. ábrát). 9 adatközlőnél a névkincs növekedését tapasztalta, míg 7 személynél csökkenésről számolt be. Az átlagot tekintve arra a következtetésre jutott, hogy „az egyén által birtokolt helynévkörpusz fiatalabb korban egyre fokozódó intenzitással bővül, azonban csupán egy adott életkorig, e vizsgálat eredményei szerint a harminc éves kor környékéig, majd ezt követően a legtöbb esetben minimálisan csökkenni kezd” (E. NAGY 2021: 129). A mentális térkép bővülését mutató csoportban ezzel összhangban 6 fiatalkorú nyelvhasználót találunk, emellett azonban 3 esetben, 30 év feletti személyeknél emelkedést mért az ismert nevek számában. A 43 éves férfinél mutatkozó minimális (1 százalékpontos) növekedés elhanyagolhatónak mondható, a 60 éves, valamint a 62 éves férfi 7 és 9 százalékpontos emelkedése már jelentősebb változásnak tekinthető. Az első esetben a helynévkincs bővülése azzal magyarázható, hogy az adatközlő az első felmérés idején csupán öt éve élt a településen, a második interjú idejére azonban az itt töltött idő értelemszerűen már jóval hosszabb volt. A másik egyén pedig a második felmérés idején már két éve új munkakörben, vízügyi dolgozóként tevékenykedett, ennek következtében jóval több helynévvel is találkozott munkája során, mint korábban.

3. ábra: A helynévismeret mértékének változása Pródon¹ (n = nő, f = férfi)

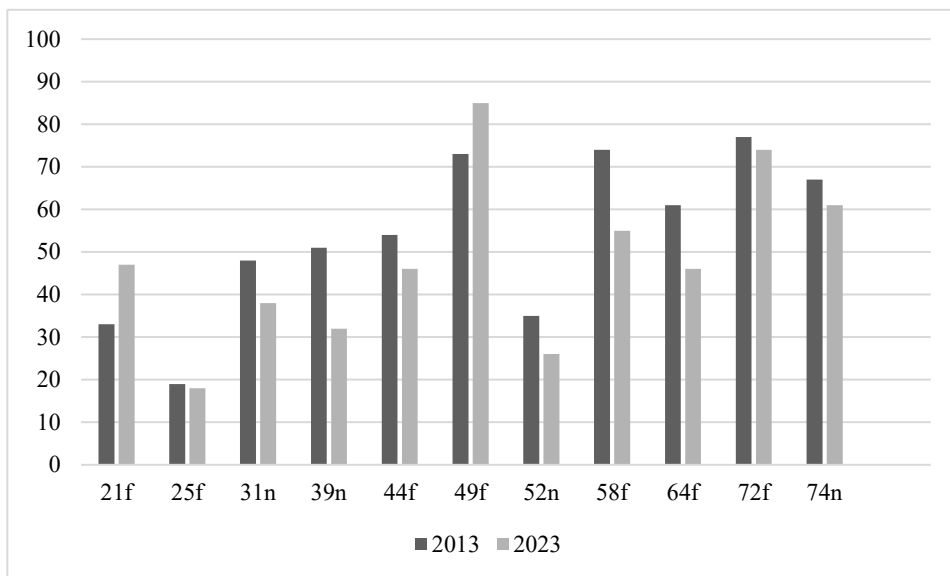

A fennmaradó 6 nyelvhasználó helynévismeretében csökkenés mutatkozott. Az idősebb korosztály esetében természetes jelenségnek tekinthetjük ezt a folyamatot, érdekes lehet azonban a 35 éves férfi és az 53 éves nő által lokalizált nevek számának 3 és 2 százalékpontos esése. E. NAGY KATALIN ezek okát azonban nem részletezi.

¹ A diagramon az életkor a 2019. évi felmérés adata.

3.2. A tépei panelvizsgálat más eredményeket hozott: a 11 adatközlő felmérési adatait szemlélve csupán két esetben találkozunk a névismereti mutató emelkedésével (l. a 4. ábrát). E különbséget elsősorban az adatközlők életkorával magyarázhatjuk: míg E. NAGY KATALIN 6 általános iskolás gyermekkel végzett 2013-ban felmérést, náluk pedig a helynévkincs növekedése a nyelvelsajátítás természetes velejárója, addig az én megismételt vizsgálatomban csupán két fiatal szerepel, ők a 2013-as interjú során 11 és 15 évesek voltak.

4. ábra: A helynévismeret mértékének változása Tépén² (n = nő, f = férfi)

Az eredmények érdekessége továbbá, hogy a helynévkincs bővülését mutató két személy ugyanannak a családnak a tagja: apa és fia. A család a település egyik fő gazdálkodó családja, s noha a fiú még egyetemi tanulmányait végzi, ennek következtében manapság nincs szoros kapcsolata a földdel, a korosztályához képest mégis jóval több nevet sikerült elsajátítania: a korábbi 33%-os helynévismereti mutatója 14 százalékponttal emelkedett (47%; a 21–40 év közöttiek átlaga: 38%). A most 21 éves fiatalembert gyermekkorában is érdekelte a föld, a természet, szívesen járt ki édesapjával és nagypapjával is a külterületre. Azt gondolhatnánk, hogy a családi vállalkozás miatti érintettsége elegendő ehhez a nagymértékű helynévismereti növekedéshez, ez azonban nem így van. Az interjúk során egy másik többgenerációs, szintén a földdel foglalkozó családdal is készítettem interjút. Náluk azt tapasztaltam, hogy míg a 70 éves nagypapa elég jól ismeri a bel- és külterület elnevezéseit (névismereti átlaga 63%), addig a 45 éves apa már kevéssé: csupán a nevek 29%-át tudta lokalizálni, meglepő módon a belterületi nevek nagy részét sem ismeri. Elmondásuk szerint a középiskolás korú fiúgyermek a helynévkincs jelentős részét egyáltalán nem sajátította el. Úgy tűnik tehát, hogy a helynévismeret alakulásában a személyes érdeklődés játssza a legfontosabb szerepet.

² A diagramon és a szöveges részben az életkor a 2023. évi felmérés adata.

Jól mutatja ezt az előbb említett fiatalember 49 éves édesapjának az esete is: az elmúlt tíz évben azoknak a helyneveknek az aránya, amelyeket lokalizálni tud, 73%-ról 85%-ra emelkedett. A gazdálkodó helynévismerete korábban is kimagaslóan jónak számított (a 21–40 év közöttiek átlaga 50% volt), napjainkban pedig még inkább annak tekinthető: kevés egyén ismeri olyan jól a határt, mint ő. A Tépén összegyűjtött és általam kikérdezett helynevek nagy részét azonban ma már csak a legidősebb generáció tagjai ismerik úgy, hogy a mögöttük meghúzódó névadási motivációkat (pl. egykori tulajdonost, az ott lezajlott eseményt, történet) is tudják. A szóban forgó adatközlőm ezekre mind kíváncsi, jelen felmérés közben is többször említette, hogy bizonyos nevek lokalizációjának utána fog járni, mert noha hallomásból ismeri őket, nem tudja pontosan meghatározni a helyüket. Az általam korábban készített térképet és szótárt is elkérte, ami a helynévkincs ismerete iránti elkötelezettségét jól tükrözi.

3.3. E. NAGY KATALIN (2021: 129, 130) a valóságosidő-vizsgálat eredményeit bemutató könyvfejezetében elkészített két olyan ábrát is, amely két gyermekkorú adatközlő mentális térképének a változását mutatta be. Munkájában a 2013-as és a 2019-es állapotot két szín használatával ábrázolja, amiből arra következtethetünk, hogy egységes bővülés történt mindkét esetben. Jómagam az egyes adatközlők által ismert nevek 2013. és 2023. évi listáját összehasonlítva azonban még a fiatalabb korosztály egyedeinél sem tapasztaltam ezt az egyirányú fejlődést. (Természetesen lehetséges, hogy E. NAGY KATALIN is hasonló tapasztalatokat szerzett más adatközlőknél, erről azonban nem számolt be írásában.)

A 21 éves férfi adatközlő esetében jelentős bővülésről tettem említést az előző pontban (33%-ról 47%-ra). A két névállományt megvizsgálva azonban többféle mozgást is megfigyelhetünk a mentális lexikonban. Az 5. ábra térképén három különböző jelzést láthatunk. A kis négyzet azokat a helyeket jelöli, amelyeket az adatközlő csupán 2013-ban tudott lokalizálni, az x pedig azokat, amelyeket 2023-ban. A nagy kör által jelölt helyek neveit az adatközlő mindkét felmérés során ismertként azonosította. A névkincs nagyobb része tehát a mentális lexikona stabil elemének bizonyult. Az ismert nevek kis része (kicsivel több mint egytucatnyi) kihullott az emlékezetéből: a (diakrón vagy szinkrón) alacsony használati gyakoriság és/vagy a hozzájuk kapcsolódó erős mentális tartalmak³ hiánya miatt nem ágyazódott be kellő mértékben a mentális lexikonba. Ezzel szemben más helyek és nevek pozícióhoz jutottak, azaz új elnevezéseket sajátított el az adatközlő. E folyamat dinamikáját jól szemlélteti például az egyik tanya neve: a 2013-as felmérés idején az adatközlő még a régi néven (*Olcsókút*) ismerte a helyet, 2023-ban azonban e nevet már nem tudta helyhez kötni, viszont az újabb (de már 2013-ban is használatos) nevet, a *Szabó-tanya* elnevezést megismerte és elsajátította.

A térképről leolvasható, hogy a fiatalember a település helyneveit elég jól ismeri, a tíz év alatt bel- és külterületi neveket egyaránt megismert. Itt hívnám fel azonban a figyelmet az ábrázolás hiányos voltára, ami a térkép kis méretéből adódik. A térképen egy hely egy jelet kapott, ami azt sugallja, hogy egy helyhez egy név kapcsolódik. Ez azonban bizonyos esetekben természetesen nem így van. A *Szalányos* nevű vízfolyást például *Kálló* és *Kati-ér* néven is ismerik a falubeliek. Ezeknek a neveknek a különböző jellel való illusztrálása véleményem szerint átláthatatlanná tenné a kisméretű térképet. Így azonban a többnevű helyek kapcsán bekövetkezett változásokat sem tudja visszaadni megfelelően az illusztráció, s a térkép csupán a helynévismeret területi eloszlását hivatott mutatni.

³ Pl. valamilyen emlékezetes történet az adott helyen vagy a név érdekessége.

5. ábra: A 21 éves férfi adatközlő mentális térképének változása
(■ = 2013 ● = 2013 és 2023 x = 2023)

3.4. A további 9, általam újra megkérdezett adatközlőnél – mint már fentebb jeleztem – minden esetben eltérő mértékű csökkenést tapasztaltam a helynévismeretben. A 25 éves, nem túl sok helynevet ismerő férfi adatközlőmnél minimális (1 százalékpontos) csökkenést észleltem: 19%-ról 18%-ra esett a mutatója. Több esetben 10 százalékpont körüli névvesztéssel találkoztam: a 31 éves nő adatközlőm helynévismerete 10 százalékponttal csökkent (48%-ról 38%-ra), az 52 éves nő adatközlő esetében ez a szám 9 százalékpont (35%-ról 26%). A 44 éves férfi 2023-ban 8 százalékponttal kevesebb nevet tudott lokalizálni, mint tíz évvel korábban (54%-ról 46%). Jóval nagyobb mértékű csökkenés jelentkezett három egyénnél. 19 százalékpontnyi névvel kevesebbet tudott lokalizálni a 39 éves nő (51%-ról 32%) és az 58 éves férfi (74%-ról 55%), emellett a 64 éves férfi helynévismerete 61%-ról 46%-ra esett vissza, ami 15 százalékpontos veszteséget jelent.

Ebből a csoportból a helynévismeret változásának a bemutatására az 52 éves nő adatközlőmet választottam: az asszony 2013-ban a helynevek 35%-át ismerte, ezzel szemben 2023-ban már csupán 26%-hoz tudott lokalizációt is fűzni. Mentális térképének alakulását a 6. ábra szemlélteti. Az általa ismert és nem ismert neveket látva azt tapasztaljuk, hogy a belterületen az egykori kutak neveit már nem tudja helyhez kötni, emellett elsajátított azonban néhány külterületi nevet.

6. ábra: A 52 éves nő adatközlő mentális térképének változása
(■ = 2013 ● = 2013 és 2023 x = 2023)

Érdeemes kitérni a nem ismert helynevek kérdésére is. Jelen vizsgálatomban a könnyebb követhetőség érdekében csupán két kategóriával dolgoztam: az adatközlő ismeri a nevet és lokalizálni is tudja azt, vagy pedig nem ismeri, és így lokalizálni sem tudja. Adatközlőm a nem ismert nevek majd egyharmadával kapcsolatban ilyen megjegyzéseket tett: „Hallottam már, de nem tudom, hol van”; „Apu ezt sokszor emlegette”; „Régen tudtam, hogy hol van, de már nem emlékszem.” A hölgy édesapja, aki korábban részt vett a helynévismereti felmérésben, és jó névismerőnek bizonyult, sajnos néhány éve elhunyt, így a helyekről és a helynevekről való beszélgetések száma jelentősen lecsökkent adatközlőm életében, ami helynévismereti mutatójának változásában is egyértelműen tükröződik.

A legtöbb névhasználó esetében ugyanaz a jelenség állhat a helynévismeret csökkenésének a háttérben: a külterülettel szinte egyáltalán nincs kapcsolatuk. Ha korábban ki is jártak legalább a belterülethez közelebb eső részekre, manapság már szinte csak a belterületre korlátozódnak a mindennapi életük pályái. A földterületekkel való személyes kapcsolat hiányán kívül a személyes találkozások elmaradása is hozzájárul ahhoz, hogy nem sajátítanak el új neveket a lakosok. Többen (inkább idősebbek) panaszkodtak arról, hogy nincs lehetőség közösségi életre, ahol például a régmúlt eseményei és helyei, helynevei is megelevenedhetnek. A fiatalabb generáció esetében pedig azt tapasztaltam, hogy nem is érzik szükségét annak, hogy e téren jobban megismerjék a szülőfalujukat.

3.5. Végezetül két, az idősebb generációhoz tartozó adatközlő mutatóiról szólok. A 72 éves, korábban gazdálkodó férfi helynévismerete 3 százalékponttal (77%-ról 74%-ra), a 74 éves nő adatközlőmé pedig 6 százalékponttal (67%-ról 61%-ra) csökkent. Úgy gondolom, hogy az ő esetükben az életkor előrehaladtával megjelenő természetes felejtés állhat a jelenség háttérében. Esetükben új név elsajátítását nem tapasztaltam. Azokhoz az elnevezésekhez pedig, amelyeket a 2023-as felmérés idején már nem tudtak lokalizálni, sok esetben azt a megjegyzést fűzték, hogy „most nem jut eszembe”.

A 74 éves nő adatközlő mentális térképén történt változásokat a 7. ábra szemlélteti. Jól látható, hogy helynévismerete egyenletesnek mondható, a bel- és külterület egészére kiterjed. Az elfelejtett nevek körébe a külterület különböző pontjain található denotátumok elnevezései tartoznak.

7. ábra: A 74 éves nő adatközlő mentális térképének változása
(■ = 2013 ● = 2013 és 2023 X = 2023)

4. Követéses vizsgálatomat kísérleti jelleggel végeztem el, mert a felmérésbe bevont kis számú adatközlő eredményeiből statisztikai következtetéseket levonni nem lehetséges. A kutatás azonban jól mutatja, hogy a helynévismeret változásának megértésében még vannak teendőink, további hasonló célú analízisek segítségével azonban közelebb juthatunk a mentális térkép működésének mélyrehatóbb feltáráshoz.

Hivatkozott irodalom

- BAILEY, GUY – WILKE, TOM – TILLERY, JAN – SAND, LORI 1991. The Apparent Time Construct. *Language Variation and Change* 3: 241–264. <https://doi.org/10.1017/s0954394500000569>
- BODÓ CSANÁD 2013. *A látszólagos idő valósága*. Nyelvtudományi Értekezések 162. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 47. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2023. Helynév ismereti trendvizsgálatok Tépén. *Magyar Nyelvjárások* 61: 275–288. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2023/22>
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 53. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2017. A kisbányai magyarság helynév ismerete. *Magyar Nyelvjárások* 55: 75–109.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2018. A kisbányai cigányság helynév ismerete. *Névtani Értesítő* 40: 91–102. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2018.5>

GYÖRFFY ERZSÉBET
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4776-1734>
Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

ERZSÉBET GYÖRFFY, Follow-up studies on toponymic knowledge in Tépe

Real-time studies are needed to provide empirical evidence for changes in toponymic knowledge. These studies can be completed by examining the relative toponymic knowledge of generations of the same age at different times: this is called a trend study. In a panel study, the data collection is repeated with the same individuals who participated in the first study. A combination of a panel and a trend study is the most efficient, which is why the author repeated their 2013 survey of toponymic knowledge in Tépe in 2023. As a first step in the more recent survey, interviews were conducted with 7% of the population in four generational groups. Here the research aimed to discern how the generational groups' toponymic knowledge evolved in relation to each other. In addition, a panel study with 11 respondents was also completed. This study focused on changes in individual toponymic knowledge. Out of 11 respondents, only 2 individuals showed an increase in toponymic knowledge, while the other respondents exhibited a decrease to a lesser or greater extent. One important finding of the present study is that the change in toponymic knowledge is not a one-directional process: not only did new names appear on the mental maps of younger and middle-aged respondents, some also disappeared.

Keywords: microtoponyms, knowledge of place names, changes in toponymic knowledge, real-time study, trend study, Tépe, place name sociology